המכון הישראלי
לדמוקרטיה

חרדים מ"שלטון העם"

ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית

בנימין בראון

Trembling at the Word of the People:
Haredi Critique of Israeli Democracy

Benjamin Brown

עריכת הטקסט: יהושע גרינברג
עיצוב הסדרה: טרטקובר עיצוב גרפי - טל הרדה
עיצוב העטיפה: יוסי ארזה
על העטיפה: Judaism – Tisha B'av, צילום: Lucidwater (dreamstime.com);
Israeli Parliament Building, צילום: Sampete (dreamstime.com)
סדר: נדב שטכמן, אירית נחום
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב ISBN 978-965-519-115-8

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 1-800-20-2222, 02-5300800 ; פקס: 02-5300867
דוא"ל: orders@idi.org.il
אתר האינטרנט: www.idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 9104401

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ג
Copyright © 2012 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
Printed in Israel

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה חינם מאתר האינטרנט.

תוכן העניינים

תקציר 9

מבוא 11

ביקורת של מי? – על המקורות החרדיים ואופני קריאתם 13

קווים לביקורת הדמוקרטיה בזרם השמרני בתרבות המערבית המודרנית 17

מגמות אנטי־דמוקרטיות בנצרות ובאסלאם 24

ביקורת כיצד? – צורות השיח האנטי־דמוקרטי בתרבות החרדית 28

טענות נגד הלגיטימיות של משטר יהודי חילוני 33

טענות נגד ערכי יסוד חוקתיים של הדמוקרטיה: החירות והשוויון 51

טענות נגד עקרון ריבונות העם 64

טענות נגד חוקי המדינה וסדריה 78

טענות נגד מערכת המשפט ומערכת אכיפת החוק 85

טענות נגד בית המשפט העליון 90

טענות נגד התקשורת הישראלית 101

טענות נגד השמאל הישראלי הבא בשם ערכי הדמוקרטיה 103

שני קולות חרדיים־אמריקניים 106

סיכום ופרספקטיבה: על כוחה ועל חולשותיה של ביקורת הדמוקרטיה החרדית 111

Abstract iii

תקציר

זה כמה עשורים עולות בספרות ובעיתונות החרדית טענות ביקורת נגד הדמוקרטיה הישראלית. חלק מטענות אלה מבקרות את הדמוקרטיה במישור העקרוני: ביקורת על מושג ריבונות העם; ביקורת על ערכי היסוד של הדמוקרטיה – בעיקר החירות, אבל גם השוויון; ביקורת על כשירות ההמון להכריע בשאלות גורליות. טענות אחרות עוסקות במישור קונקרטי יותר ומבקשות להראות שיישום ערכי הדמוקרטיה במדינת ישראל נעשה באורח סלקטיבי בהתאם לאינטרסים, ולעתים אף הגחמות, של "אבירי הדמוקרטיה" – השמאל הליברלי והחילוני. למעשה, גם מאחורי טענות קונקרטיות אלה טמונה הנחת מוצא עקרונית – טענת "הדמוקרטיה כמכשיר", דהיינו ככלי מניפולטיבי בידי האליטות השולטות. מדובר אפוא במתקפה נוקבת על שיטת המשטר הנהוגה בישראל, העולה תדיר בבמות משפיעות בעולם החרדי.

החרדים עצמם כמעט אינם מנסים להציג את ביקורתם לפני הציבור החילוני או הדתי־לאומי. הם אינם חוששים לשחוט פרות קדושות של ישראל החילונית, אבל חוששים לעשות זאת לפני "עובדיהן" של אותן פרות. לפיכך מתאפיין בדרך כלל השיח החרדי ה"חיצוני" בנימה אפולוגטית המנסה לשכנע את השומע מתוך הנחות המוצא שלו. העמידה על השיח החרדי ה"פנימי" היא אפוא בבחינת פתיחת צוהר לטיעונים שאינם יוצאים בדרך כלל אל הציבור הרחב, אף שהם מכוונים בראש ובראשונה נגדו. למעשה, ניסוחם כפנייה אל החוץ הוא בבחינת אמצעי ספרותי גרדא. הצגתה הנרחבת והמרוכזת של הביקורת החרדית על הדמוקרטיה מעמידה את הקורא על הגיונה הפנימי ומביאה לקליטת האפקט המצטבר של ריבוי טענותיה. כל אלה עשויים לפתוח צוהר אל מערכת חשיבה חלופית המתקיימת בתוך החברה הישראלית ובה בעת גם מחוצה לה.

המתקפות החריפות של הדוברים החרדים עלולות לטעת את החשש שמא הציבור החרדי מהווה סכנה לדמוקרטיה. הספר שולל אפשרות זו. החרדים אינם חפצים באמת בהחלפת המשטר בישראל וגם אינם מציעים לו כל חלופה

של ממש. במידה רבה הם גם הפנימו אותו ואינם מסוגלים לחשוב על חיים במסגרת פוליטית לא דמוקרטית. ביקורת הדמוקרטיה הוא חלק ממילוי התפקיד של "תרבות נגד" שהיהדות החרדית קיבלה עליה. ברם דווקא בשל כך ראויות אחדות מן הטענות החרדיות (בוודאי לא כולן) להישמע בתשומת לב. יש להאזין להן לא רק כדי להבין את המגזר החברתי שבו הן עולות, שחלקו בציבוריות הישראלית עולה בהתמדה, אלא גם מצד עצמן, כביקורת רצינית המעמידה לפני הדמוקרטיה הישראלית מראה ומעלה נקודות לבחינה ולתיקון.

מבוא

החברה החרדית היא תרבות־נגד לתרבות החילונית המודרנית, בוודאי בדימויה העצמי, אבל במידה רבה גם במציאות. ככזו, דַּבָּרִיה ודובריה מותחים לפעמים ביקורת נוקבת על ערכים של החברה המודרנית, לרבות כאלה הנחשבים בה עקרונות יסוד. אחד הערכים הללו הוא הדמוקרטיה, שמעמדה והיחס אליה בעולם המערבי חורגים הרבה מעבר לשיטת ממשל גרדא. במסגרת מאמציה החינוכיים למנוע היסחפות רעיונית אחר ערכי "הרחוב" והשקפותיו מעניקה הספרות החרדית, ובייחוד העיתונות שלה, מקום נרחב למדי לטענות ביקורת על הדמוקרטיה. ביקורת זו עולה במיוחד בישראל וכלפי הדמוקרטיה הישראלית; החרדים בארצות הברית מגלים כבוד רב יותר כלפי הדמוקרטיה האמריקנית. את הטענות החרדיות כלפי הדמוקרטיה אפשר לחלק לשני סוגים עיקריים: טענות **עקרוניות** על עצם השיטה; טענות **קונקרטיות** על יישומה בפועל בידי המדינה ורשויותיה, וכן על מחנה השמאל, הנתפס בחברה החרדית כמזוהה במיוחד עם ערכי הדמוקרטיה.

הטענות העקרוניות הן בעיקר משלושה סוגים אלה:

- **טענות נגד הלגיטימיות של משטר יהודי חילוני.** החרדים מחזיקים בתפיסה העקרונית שאין לגיטימיות למשטר שאינו על פי התורה; בעם ישראל הקב"ה הוא הריבון, לא העם.
- **טענות נגד ערכי יסוד חוקתיים של הדמוקרטיה.** על פי העמדה החרדית, ערכי היסוד של הדמוקרטיה, שהם למעשה ערכי היסוד של התרבות המערבית בכללה, פסולים בעיני היהדות, ומעל כולם – ערך החירות.
- **טענות נגד עקרון ריבונות העם.** על פי התפיסה החרדית, האדם, ובפרט ההמון, אינם ראויים לאמון; יש להפקיד את ההכרעה בידי גדולי התורה.

הטענות הקונקרטיות רבות ומגוונות יותר. העיתונות החרדית אינה נלאית מלהצביע על מוסר כפול – סתירות ויחס של על איפה ואיפה – המכוון בייחוד

כלפי הציבור החרדי או כלפי ערכי היהדות. טענות אלה מופנות בדרך כלל למטרות מוגדרות למדי, והן כוללות:

- **טענות נגד חוקי המדינה וסדריה.**
- **טענות נגד מערכת המשפט ומערכת אכיפת החוק**, ובמיוחד –
- **טענות נגד בית המשפט העליון.**
- **טענות נגד התקשורת הישראלית.**
- **טענות נגד השמאל הישראלי, הבא בשם ערכי הדמוקרטיה.**

יש לציין שגם ביקורת קונקרטית זו היא בעומקה ביקורת עקרונית על השיטה. החרדים אינם מעלים אותה רק כטרוניה על היותם קרבן של השלטון המושחת אלא גם כביסוס לתפיסה מעין־מרקסיסטית הרואה את כל הערכים הדמוקרטיים כבנין־על שנועד לשמש כלי שרת בידי האליטות השליטות – החילוניות־שמאלניות – להשגה צינית של מטרותיהן. הללו נעדרות מחויבות אמיתית לערכים אלה, ואנשיהן יוצקים לתוכן תכנים משתנים בהתאם לצורכיהם ולנסיבות המשתנות.

טענות ביקורת אלה צריכות לימוד משני טעמים: מבחינה מעשית, ראוי להכיר את תפיסותיו של ציבור גדול ובעל משקל בחברה הישראלית, שעשוי להשפיע על קבלת החלטות בענייני חוקה וממשל; ייתכן שגם מבחינה רעיונית יש ערך אינטלקטואלי בעמידה מול טענות מסוג זה ובהתמודדות עם האתגר שהן מציבות. הספרות והעיתונות החרדית, שיש בהן לא מעט היתממות ועקמומיות, יודעות לעתים גם להיות איקונוקלסטיות במידה מפתיעה, והן מוכנות להטיל ספק ולעורר "איפכא מסתברא" גם על העקרונות המושרשים ביותר ועל המוסכמות הבסיסיות ביותר – למעט כמובן עקרונותיהן ומוסכמותיהן שלהן. בעבור אדם המקבל את הדמוקרטיה כעקרון יסוד של החברה שבה הוא חי עשויות אפוא הטענות כלפיה להיות גורם מעורר ומפרה לחשיבה ולהתמודדות. בפרקים הבאים אציג תחילה את קווי הטיעון העיקריים נגד הדמוקרטיה בהגות הכללית; אבחן על רקע זה בפירוט את כל אחד מארבעת קווי הטיעון החרדיים; אעמוד על נימוקיהן, על מקורותיהן ועל משמעויותיהן של הטענות החרדיות; אציע לבחון את תרומתן האפשרית לשיח הפוליטי והמשפטי בישראל.

חשוב לי להדגיש שבשורות הבאות אמָנע ככל האפשר מהתפלמסות עם העמדות החרדיות או מהפרכתן, לעתים גם במקומות שבהם נראה הדבר מתבקש. אני מניח שהקורא מצויד בכלים אינטקלטואליים מספיקים לבקר את הטיעונים בעצמו. עם זאת, אשתדל ככל יכולתי לסייע בהבנת העמדות החרדיות, בתרגומן לשפתו של הקורא ובחשיפת הנחות העומק שלהן מתוך גישה אמפתית ביסודה, משום שלהערכתי כלים אלה חסרים במידה רבה לקורא הלא חרדי הממוצע. גישה מחקרית זו אינה משקפת הסכמה או הזדהות עם הטיעון החרדי אלא רק את ההנחה המתודית שזוהי הדרך הטובה ביותר להשגת הבנה נכונה של הנושא הנדון.

ביקורת של מי? – על המקורות החרדיים ואופני קריאתם

האידאולוגיה החרדית – ה"השקפה" (קרי: "הַשקוֹפֶה", במלעיל) – מנוסחת בצורות שונות ומעל במות שונות. בשל מגוון סיבות "התרבות הגבוהה" החרדית, דהיינו ספרי ההלכה וההגות לגווניהם, ממעטת לעסוק בעניינים בעלי אופי ציבורי־לאומי, ולכן נותר העיסוק בנושאים אלה בעיקר בידי "תרבות העממית" – העיתונות והדרשנות הפופולרית. לפיכך אקדיש התייחסות נרחבת לעיתונות החרדית, ובמיוחד לזו הרשמית, שהממד האידאולוגי בה חזק מכל ממד אחר. עם זאת, בחומר המועט יחסית שאפשר למצוא בעניין זה אצל רבנים ואדמו"רים יש לעתים נקודות חשובות המעניקות לטענות הפובליציסטיות הן סמכות הן רוחב מבט החורג אל מעבר לבעיות השעה העכשוויות. יתר על כן, ה"השקפה" החרדית מבוססת על הנחות מוצא רעיוניות שאי־אפשר להבינן לאשורן ללא הידרשות ליצירה ההלכתית וההגותית, ובמיוחד ליצירתה רבת ההשפעה של תנועת המוסר, שקנתה אחיזה נרחבת בישיבות הליטאיות למן הרבע האחרון של המאה התשע עשרה. בניתוחי אבקש אפוא לשלב את ההגות, את ההלכה ואת הפובליציסטיקה לכדי תמונה כוללת.

העיתונים החרדיים שעליהם עברתי הם בעיקר שלושה: **המודיע**, **יתד נאמן** ו**המחנה החרדי**, וכדאי לתת כמה מילות רקע על טיבם. **המודיע** הוא עיתונה הוותיק של "אגודת ישראל" עוד מפולין, שחודש בארץ ישראל בשנת תש"י

החרדים המתונים דוגמת הרב פיינשטיין מגלים אפוא הזדהות כנה ועמוקה עם הדמוקרטיה האמריקנית, ואף החרדים הקיצונים דוגמת הרב קליין, השוללים את ערכיה האידאולוגיים של הדמוקרטיה, מגלים כבוד בסיסי כלפי הדמוקרטיה של ארץ מגוריהם. בישראל, לעומת זאת, תופסים רבים ממעצבי דעת הקל החרדית את היהדות החרדית כמי שנרדפת בידי המשטר, שכל מטרתו היא להשליט את ערכיו החילוניים על העם היהודי (אף שתמיכת המדינה במוסדותיהם גדולה כאן יותר מבכל מקום אחר). אין ספק, פער זה נובע בחלקו מכך שהחרדים הסתייגו מראש מעצם רעיון המדינה היהודית ומהתנועה הציונית שקידמה אותו (אם כי יש לציין שהם הסתייגו גם מההגירה לאמריקה). בד בבד, ההבדל נובע גם מכך שלחרדים יש, למרות הכול, ציפיות מהיהודים שאין להם מן הגויים. מן היהודים מצפה היהודי החרדי להתנהגות "יהודית", ואילו מן הגוי הוא מצפה לכל היותר שיניח לו. לבסוף, יחס זה נובע גם מן העובדה הפשוטה שיהודים חרדים אכן סובלים ככל הנראה מיחס של מוסר כפול בדמוקרטיה הישראלית יותר מבזו האמריקנית.

סיכום ופרספקטיבה: על כוחה ועל חולשותיה של ביקורת הדמוקרטיה החרדית

בפרקי מחקר זה ביקשתי להציג מבחר טקסטים חרדיים המבקרים את הדמוקרטיה הישראלית ואת הדמוקרטיה בכלל. תחילה תיארתי את הביקורת שמתמקדת בשלושה מישורים עקרוניים: הביקורת על מושג ריבונות העם; הביקורת על ערכי היסוד של הדמוקרטיה – בעיקר השוויון אבל גם החירות; הביקורת על כשירות ההמון להכריע בשאלות גורליות. הפרקים הבאים של המחקר עסקו בביקורות קונקרטיות ושבו והראו שיישום ערכי הדמוקרטיה במדינת ישראל נעשה באורח סלקטיבי ונתון לגחמותיהם של "אבירי הדמוקרטיה" – השמאל הליברלי והחילוני – אולם, כפי שניסיתי להראות, גם מאחורי טענות קונקרטיות אלה טמונה הנחת מוצא עקרונית, זו שכיניתי "הדמוקרטיה כמכשיר".

החרדים עצמם כמעט אינם מנסים להציג את ביקורתם לפני הציבור החילוני או הדתי־לאומי. על פי רוב הנחת המוצא שלהם היא שממילא "זר לא יבין זאת", שכן הישראלי החילוני לא באמת פתוח לביקורת. להשקפתם פתיחות הדמוקרטית אינה אמיתית ואיננה אלא כסות עיניים, ומי שישמע טענות מעין אלה ידון לאלתר את הטוענים אותן כמורדי אור חשוכים ותו לא. החרדים אינם חוששים לשחוט פרות קדושות של ישראל החילונית, אבל חוששים מאוד לעשות זאת לפני "עובדיהן" של אותן פרות. לפיכך מתאפיין בדרך כלל השיח החרדי ה"חיצוני" בנימה אפולוגטית המנסה לשכנע את השומע מתוך הנחות המוצא שלו. העמידה על השיח החרדי ה"פנימי" היא אפוא בבחינת פתיחת צוהר אל טיעונים שאינם יוצאים בדרך כלל אל הציבור הרחב, אף שהם מכוונים בראש ובראשונה נגדו. זהו מצב משונה במקצת: יש כאן מבקר חברתי חריף ושיטתי שאינו כובש את ביקורתו ומשמיע אותה, אבל לא לאוזני המבוקר אלא לאוזני שותפיו לביקורת. גם כאשר הניסוח מכוון כביכול אל "החילוני החושב" – כפי שראינו במקרה אחד לעיל[189] – הדברים הם בבחינת "שִׁמעו שמוע ואל תבינו וראוּ ראוֹ ואל תדָעו" (ישעיהו ו, ט), ולמעשה, ניסוחם כפנייה אל החוץ היא בגדר אמצעי ספרותי גרדא. ההצגה הנרחבת והמרוכזת של הביקורת החרדית על הדמוקרטיה, העמידה על הגיונה הפנימי וקליטת האפקט המצטבר של ריבוי טענותיה – כל אלה עשויות לפתוח צוהר אל מערכת חשיבה חלופית המתקיימת בתוך החברה הישראלית אבל גם מחוצה לה.

תגובתו הראשונה של הקורא עלולה בהחלט להיות תגובה של פחד: בתוכנו ממש מתקיימת לה קבוצת מיעוט גדולה, שחלקה היחסי באוכלוסייה גדל והולך, המתנגדת למשטר הדמוקרטי שעליו מושתתת המדינה ומבקשת במוצהר להחליפו בשלטון התורה ובגדולי התורה. לכאורה יש כאן סכנה מוחשית לדמוקרטיה הישראלית. אבל כדאי וראוי להפעיל את צופרי הארגעה: החברה החרדית לא באמת חותרת להחליף את השלטון, וגם אם הייתה לה הזדמנות לבצע מהלך שכזה, ספק רב עד מאוד אם היא הייתה בוחרת לממשה.

שתי סיבות עיקריות שוללות את זיהוי הציבור החרדי כסיכון לדמוקרטיה: ראשית, החברה החרדית חרתה על דגלה את הפסיביות הפוליטית ואין בה שאיפה

189 **לעיל**, ליד הערה 140.

של ממש לאחוז במושכות השלטון. כדי שתיווצר בה שאיפה כזו צריך להתחולל בה שינוי תודעתי שיכלול מן הסתם רכיבים של מודרניזציה גם בהיבטים אחרים. גם כאשר משטר המדינה עדיין לא נקבע, ו"אגודת ישראל" באה כשבאמתחתה רעיון מדינת התורה, תמיד כללו הצעותיה בכיוון זה קריצה המרמזת שהחזון האמור הוא במידה רבה מס שפתיים לאידאל אוטופי, ושבפועל היא תסתפק בהבטחת זכויות המיעוט החרדי לחופש דת וחינוך.[190] גישה בסיסית זו רק התגברה בקרב החרדים; שנית, לאחר שלושה דורות של חיים חרדיים במדינה והשתלבות במערכותיה הפוליטיות למדו החרדים במידה רבה לקבל ואף לחייב את ערכי הדמוקרטיה. הישרים שבהם מודים בכך ומקבלים בגלוי את הדמוקרטיה כרע במיעוטו,[191] ואילו הדוגמטים יותר מתכחשים לכך, אבל גם הם זועקים חמס כאשר ישנה לדעתם פגיעה בעקרונות הדמוקרטיה המזיקה לערכי היהדות או לציבור החרדי.

להערכתי, אם תעלה אי־פעם אפשרות של החלפת המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל יהיו החרדים בין אלה שיחששו מכך. כל המכיר את אורחו ושיגו של הציבור החרדי יודע היטב שביקורת הדמוקרטיה של **יתד נאמן והמחנה החרדי** לא נועדה לקדם את החלפת המשטר הלכה למעשה אלא לשמש נדבך נוסף בבניין חומת ההתבצרות התרבותית של היהדות החרדית – עוד ביטוי של התנכרות כלפי התרבות השלטת ואי־רצון להצטרף לערכיה היסודיים.

מן הבחינה הזאת, החרדים עושים לעצמם חיים קלים. הם מתאוננים שוב ושוב על השיטה הקיימת אבל אינם מציעים ברצינות כל חלופה ממשית, וממילא גם אינם מנסים כלל להוכיח שהם עצמם היו מצליחים יותר במקום שבו נכשלו יריביהם. אכן יש בכך מידה של חוסר הגינות, אבל מבחינת ההיגיון הפנימי החרדי, החרדים כלל אינם אמורים להציע חלופה כזו. הם מעולם לא ביקשו להקים מדינה יהודית, והתייחסותם אליה הייתה ונותרה במידה רבה

190 שוקי פרידמן ועמיחי רדזינר, **חוקה שלא כתובה בתורה**, מחקר מדיניות 69, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז, עמ' 27–32. במונחיהם של המחברים, לצד הצעות ל"חוקה מעצבת" ברוח מדינת התורה הציעו החרדים בעיקר הצעות ל"חוקה מתגוננת" המבטיחה את אפשרות הקיום של החרדים במדינה חילונית.

191 למשל, **לעיל**, ליד הערה 154.

כאל "עובדה מציאותית"[192] ולא כאל משאת נפש עמוקה. ממילא נתפס אצלם גם הדיון במשטר הראוי לה כדיון שאינו שייך להם במלוא מובן המילה. כיוון שכך, נחשב העיסוק בשאלות הנוגעות לצביונה הפוליטי (בניגוד לצביונה הדתי) של המדינה־שבדיעבד כגילוי של מעורבות רגשית מופרזת כלפיה, ואולי אף כשקיעה בפנטזיות רחוקות העלולות לסכל את מאמץ ההתגוננות וההישרדות כאן ועכשיו.

יתר על כן, כפי שרמזתי לעיל, עצם הניסיון לקבוע מהו המשטר הראוי למדינה הוא בבחינת יציאה מן הפסיביות ה"גלותית" שהיהדות החרדית קידשה בגאווה וללא התנצלות. על פי הגישה הגלותית הזאת, היהדות החרדית משולה לאדם שסערה הטילתו לים והוא נאחז בכל כוחו בקרש שהתפרק מן הספינה הטובעת. במצבו זה הוא אינו מסוגל ואף אינו מעוניין לנווט את הספינה האבודה. כל שיש לו לעשות הוא להמשיך להיאחז בקרש ולהודות בנענוע ראש על כל גל שעבר מעליו ולא הטביעו.[193] אכן, כפי שהראיתי במקום אחר,[194] דרך התייחסות זו אל המדינה הולכת ומשתנה, וחוגים רבים ביהדות החרדית כבר הפנימו את הריבונות היהודית כערך חיובי ומגלים דאגה כנה לצביונה ולעתידה. יתר על כן, מבחינות רבות העיתונות החרדית הרשמית וספרות ההשקפה אינן מייצגות תמיד את הציבור החרדי הרחב, וזה האחרון מתייחס אליהן לא אחת באירוניה ובזלזול. במיוחד נכון הדבר בשנים האחרונות, ובפרט בכל הכרוך בעיתונים מסוגם של **יתד נאמן** ו**המחנה החרדי**, שמהם הובאו רבים מן המקורות לעיל. בקרב הדור החרדי הצעיר הולכים ומתרחבים השוליים המרדניים, ובקרב אלה יש לא מעטים שנקעה נפשם מהטפות "ההשקפה הטהורה" בנוסח העיתונות הרשמית

192 ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם, אדמו"ר מצאנז קלויזנבורג, **דעת תורה בעניינים הנוגעים ליהדות החרדית**, ברוקלין, ניו יורק: ועד שארית הפלטה [חש"ד; כנראה תש"ך], עמ' 2.

193 בנימין בראון, "הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל", בתוך: נרי הורוביץ (עורך), **דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון**, תל אביב: עם עובד, תשס"ג, עמ' 302–303.

194 במאמרי הנרחב "יחס החרדים למדינה" (טרם פורסם).

והמבקשים להם כלי ביטוי חופשיים יותר, שהם מוצאים בעיקר באינטרנט.[195] ואמנם בפורומים חרדיים ברשת אפשר גם אפשר למצוא קולות אוהדים יותר כלפי הדמוקרטיה מאלה שבעיתונות הרשמית. גם קולות אלה משמיעים על פי רוב אהדה מאופקת שאינה נרתעת מאיתור פגמים בשיטת משטר זו ומן השאיפה לתקנם, אבל ברור לגמרי שמרבית המבטאים אותם לא היו רוצים לראות בראש המדינה את גדולי התורה החרדים או כל צורה אחרת של תאוקרטיה.[196] רובם ככולם מבטאים תפיסות יסוד דמוקרטיות, גם אם הנחות היסוד התאורטיות של הדמוקרטיה מוקשות בעיניהם. עם זאת, יעבור זמן קודם שיקבלו מגמות אלה ביטוי גם בבמות ה"רשמיות" המבקשות לעמוד על "טהרת ההשקפה" המקורית ומטפחות את ההיצמדות אל התודעה המסויגת מן העבר.

אולם גם אם החרדים עושים מלאכתם קלה ואינם מציעים חלופות של ממש, וככל הנראה גם אינם חפצים באמת בכל חלופה, אין בכך כדי לבטל את דבריהם. יחס ביטול שכזה יעשה את מלאכתה של חברת הרוב לקלה. בחברה הפתוחה ישנם לא מעט גורמים מבקרים הרואים את תפקידם בהצבעה על ליקויים ולאו דווקא במציאת פתרונות – החל בתקשורת וכלה בארגוני מחאה – והם נתפסים בדרך כלל כגורמים חיוביים המסייעים למערכת לשמור על תפקודה התקין. אכן, גופים אלה מותחים את ביקורתם בתוך מסגרת הערכים של חברת הרוב, ואילו החרדים מערערים על אושיותיה הפוליטיות של חברה זו, אבל דומה שחברה פתוחה באמת אמורה לא רק להתיר לקולות אחרים להישמע אלא גם להאזין להם, אפילו כשהם מבטאים נקודת מבט לא פופולרית.

195 אהרן רוז, "האם אנו חוזים באביב של פראג בחברה החרדית?", **ארץ אחרת** 41 (אלול תשס"ז-חשוון תשס"ח), עמ' 38-49.

196 לשם הדגמה ראשונית בלבד אפנה כאן לכמה אשכולות דיון בפורום "עצור כאן חושבים", שהוא פורום אינטלקטואלי באתר "הייד פארק", המרכז כותבים (בשמות בדויים) ממגזרים מגוונים ומשתתפים בו לא מעט חרדים "מודרנים": "מהי דמוקרטיה הראויה לשמה?" www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2369345&forum_id=1364; "מדינת הלכה" www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2892890&forum_id=1364; "מדינת הלכה – הלכה המדינה?" www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=1345325&forum_id=1364; "המודל למדינת ההלכה – טאליבן, איראן, סעודיה" www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=660790&forum_id=1364

לכל הפחות אחד מארבעת הטיעונים החרדיים נגד הדמוקרטיה ראוי להישמע גם במסגרת הנחות המוצא של הדמוקרטיה עצמה. כוונתי לטענות בדבר הסטנדרט הכפול. כפי שרמזתי לעיל, עיקר המאמץ של העולם החרדי בפולמוסו נגד הדמקורטיה מושקע בטענת "הדמוקרטיה כמכשיר", ועיקר כוח השכנוע של טענה זו נעוץ ברושם המצטבר שלה, דהיינו, בחזרה פעם אחר פעם על דוגמאות המוכיחות את הסתירות הפנימיות ואת המוסר הכפול שבשימוש בעקרונות הדמוקרטיה. גם אם חלק מטענות החרדים בעניין זה ניתנות להפרכה, ואת חלקן אפשר להפריך בקלות, חלק גדול מהן מצביעות על כשלים אמיתיים, וככל שאלו מתרבים כך גדל גם הרושם המצטבר של שכנוע השומע, וממילא מצטרפים גם המקרים הפחות מבוססים. אחרי כל פרנואיד רודף מישהו, וככל שירבו גילויי המוסר הכפול של שוחרי הדמוקרטיה בישראל ושל המוסדות האמונים עליה – במיוחד בעניינים הקרובים ללבה של היהדות החרדית – כך תעמיק השפעתה של הביקורת האנטי־דמוקרטית. כפי שראינו, מבחינת החרדים אין הבדל בין מוסר כפול של רשויות המדינה (החוק, בית המשפט העליון, היועץ המשפטי לממשלה וכד') לבין מוסר כפול של אנשי השמאל החילוני הליברלי. גם אלו האחרונים נחשבים נציגים עלי אדמות של אידאת הדמוקרטיה, וכשל שלהם נדון בעיתונות החרדית ככשל של הדמוקרטיה עצמה.

כפי שציינתי לעיל, החרדים עצמם הפנימו, למרות ביקורתם, את מקצת ערכי הדמוקרטיה.[197] יש מקום לבחון עד כמה עמוקה הפנמה זו ובאילו תחומים של החיים הציבוריים היא נוגעת, אבל סוגיה זו היא עניין למחקר נפרד.[198] לענייננו

197 כך למשל, מאלפת העובדה שלאחר הפגנת החרדים נגד בית המשפט העליון אמר חבר הכנסת משה גפני, "מדינה דמוקרטית לא יכולה להתעלם מ־300–400 אלף איש שיצאו לרחובה של עיר, אחרת יהיה פה מצב נורא" (אילן, מועלם וסער [**לעיל** הערה 148]). דרך אגב, על פי אומדן המשטרה, מספר המפגינים היה נמוך יותר, כ־250 אלף. ייתכן שגפני רצה "לקרב" אותו למספר המיתולוגי של "הפגנת ה־400 אלף" למען ועדת החקירה בעניין טבח סברה ושתילה (25 בספטמבר 1982), שהוא קרוב לוודאי בדותה מוגזמת, אך נחרת בכל זאת בתודעה כציון דרך בתולדות הדמוקרטיה הישראלית.

198 כמה מחקרים כבר עסקו בסוגיה זו ובסוגיות קרובות אליה: קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), **מנהיגות וסמכות בעולם החרדי – אתגרים וחלופות**, ירושלים: מכון ון ליר, תשס"ט; Yohai Hakak, "Egalitarian Fundamentalism: Preventing Defection in the Israeli Haredi Community," *Journal of Contemporary Religion* 26 (2)

חשוב לציין שעצם השימוש בביקורת כלפי השלטון ומייצגיו הוא ראיה להפנמה שכזו. יתר על כן, ייתכן שגם הטענות נגד הסטנדרט הכפול של הדמוקרטיה מייצגות ציפייה סמויה לכך שכללי הדמוקרטיה יופעלו וייושמו כדבעי. ברם כל המצוי בהוויית היהדות החרדית יודע שתופעות אלה מייצגות בעיקר שימוש פרגמטי יעיל באמצעים הטקטיים שהמערכת הקיימת מספקת ולא הצדקה לכתחילה של מערכת זו.

היהדות החרדית המרכזית אימצה לה כבר משחר ימיה קו פרגמטי בעיקרו שלפיו אפשר וראוי לשחק במשחק הפוליטי של המדינה השלטת, וכשם שבפולין נהגו כך בדרך אינסטרומנטלית גרדא, הוא הדין בארץ ישראל ואחר כך במדינת ישראל.[199] עובדה היא שבמבנה הפנימי של החברה החרדית חלו שינויים מעטים בלבד בכיוון של דמוקרטיזציה, והמנהיגות החרדית הייתה ונותרה בעלת מבנה אוטוריטרי בעיקרו. עם זאת, כפי שרמזתי לעיל, לאחר שלושה־ארבעה דורות של חיים בחברה דמוקרטית, שבה השיגו החרדים הישגים נכבדים הודות לצורת המשטר זו, לא ייתכן (עד כמה שאפשר לקבוע זאת א־פריורי) שהם לא שינו את יחסם במאומה ולא התרגלו ליתרונות שנפלו בחלקם. בין כך ובין כך ברור ששאלת יחסם לדמוקרטיה לא תעלה ולא תוריד בכל הקשור לדרכי התמודדותם עם השלטון במדינת ישראל. התשובה על השאלה תיקבע על סמך שיקולים פרגמטיים לגמרי ומתוך גישה בסיסית שמרנית המבקשת להגן על הקיים ולא לפתוח פתח לחידושים מסוכנים שסופם מי ישורנו.

במילים אחרות, לדמוקרטיה הישראלית לא נשקפת סכנה של ממש מצד היהדות החרדית, ומצב זה אינו צפוי להשתנות בשנים הקרובות. אם נתייחס ברצינות לטענותיהם של החרדים נמצא שסכנה חמורה יותר נשקפת לדמוקרטיה בישראל מצד הכשלים והפגמים שבתוכה עצמה. הביקורת החרדית על

(2011), pp. 291-310: www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13537903.2011.5 73343; הנ"ל, "Psychology and Democracy in the Name of God? The Invocation of Modern and Secular Discourses on Parenting in the Service of Conservative Religious Aims," *Mental Health, Religion & Culture* 14 (5) (2011), pp. 433-458: www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13674671003793698

199 גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916–1939**, תרגמה: איה ברויאר, ירושלים: מרכז שזר, תשס"ה, עמ' 239–247.

הדמוקרטיה רק מסייעת במאבק בכשלים אלה בכך שהיא מצביעה הן על פִּרכות עקרוניות בתאוריה הדמוקרטית הן על יישומים לקויים שלה בחיי המעשה. באופן פרדוקסלי נמצאת אפוא הביקורת החרדית, חרף הנחותיה האנטי־דמוקרטיות, גורם העשוי לחזק את הדמוקרטיה ולא לסכנה.

בד בבד ראוי ללמוד את הביקורת החרדית על הדמוקרטיה גם כדי להיטיב ולהכיר את המגזר החרדי, שחלקו היחסי באוכלוסיית ישראל נמצא בגידול מתמיד. מגזר זה נתפס לעתים כמי שנמצא מעבר להרי החושך, וההיכרות אתו (במיוחד באמצעות כלי התקשורת) מתמקדת בהיבטים הנוגעים במישרין לבעיות האקטואליות העומדות על הפרק. אין צורך לומר שהיכרות כזו, המתמקדת בהתנהגותו החיצונית־המידית ואינה מתאמצת לחדור אל הרבדים העמוקים יותר של תודעתו, אינה מאפשרת הבנה מלאה שלו. הבנה כזו יכולה להיות מושגת רק באמצעות מחקר יסודי שיציג וינתח לצד העניינים הנזכרים גם את ההשקפה החרדית ואת סולם הערכים שלה, כהשלמה למחקרים הסוציולוגיים ולדיווחים העיתונאיים על התנהלותו החברתית, הכלכלית והפוליטית של ציבור זה. העמידה על ביקורת הדמוקרטיה של החרדים, שהיא להערכתי נדבך חשוב בביקורתם על התרבות המערבית־חילונית בכללה, עשויה בהחלט לקדם הבנה כזו.